

Rozpowszechnienie używania substancji psychoaktywnych wśród młodzieży gimnazjalnej w Iławie, 2001–2005–2010

Prevalence of substance use among junior high school students in Iława, 2001–2005–2010

Krzysztof Bobrowski

Instytut Psychiatrii i Neurologii, Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”, Warszawa

Abstract – Introduction. The main aim of the Iława study was to examine changes in the prevalence of drug use among junior high school students from seventh and ninth grades.

Methods. Iława studies are conducted by trained volunteers and follow the same procedure always. Rules regarding anonymity and voluntary participation in the survey are respected. The study was conducted in early December 2010 (n = 615, 86% of study population). Previous editions of study were realized in the same month in 2005 (n = 878, 89% of study population) and 2001 (n = 963, 84% of study population).

Results. Between 2005–2010 the percentage of students from ninth grades who smoked cigarettes and used drugs significantly increased. Smart drugs were used by 14% of older students and 5% of the younger. Some of the alcohol use indicators increased, but only for girls. Tendencies toward stabilization or decline of some indicators were observed among younger students, especially among boys.

Conclusions. Increasing trends in substance use observed in Iława between 2005–2010 were probably influenced by two factors: general epidemiological trends associated with the process of girls' emancipation and increasing availability of psychoactive substances (opening smartshops in Poland).

Key words: psychoactive substance use, smart/designer drugs, trends, adolescents

Streszczenie – Wprowadzenie. Głównym celem badań iławskich była ocena zmian w rozpowszechnieniu używania substancji psychoaktywnych wśród uczniów pierwszych i trzecich klas gimnazjów.

Metoda. Badania iławskie są prowadzone zawsze według tej samej procedury, przez odpowiednio przeszkolonych wolontariuszy. Przestrzegane są zasady anonimowości i dobrowolnego udziału w badaniach. Prowadzono je na początku grudnia 2010 (n = 615, 86% populacji). Poprzednie edycje badań realizowano także w grudniu, w 2005 roku (n=878, 89% populacji) oraz w 2001 roku (n = 963, 84%).

Wyniki. Pomiędzy 2005 a 2010 rokiem znacząco wzrosły odsetki uczniów klas trzecich, którzy palili papierosy oraz używali środków narkotyzujących. Dopalaczy używało 14% starszych uczniów i 5% młodszych. Wzrosły także niektóre wskaźniki picia alkoholu, ale tylko wśród dziewcząt. Wśród młodszych uczniów obserwowano tendencje do stabilizacji lub nawet spadku niektórych wskaźników. Dotyczyło to szczególnie chłopców.

Wnioski. Tendencje wzrostowe zaobserwowane w badaniach iławskich wynikają prawdopodobnie z nakładania się dwóch czynników: ogólnych trendów epidemiologicznych związanych z procesem emancypacji dziewcząt oraz wzrostu dostępności substancji psychoaktywnych (otwarcie w Polsce sklepów z dopalaczami).

Słowa kluczowe: używanie substancji psychoaktywnych, dopalacze, trendy, młodzież

Praca finansowana w całości ze środków budżetowych Urzędu Miasta Iławy, przeznaczonych na profilaktykę i rozwiązywanie problemów alkoholowych w latach 2010 i 2011, w ramach umowy z Instytutem Psychiatrii i Neurologii, nr tematu: 502-102-10036.

WSTĘP

Praca prezentuje wyniki trzeciej już edycji badań ławskiej młodzieży, które zrealizowano w grudniu 2010 roku. Cechami charakterystycznymi badań ławskich jest stosowanie w kolejnych edycjach tej samej procedury, tego samego zestawu pytań badawczych dotyczących używania substancji psychoaktywnych, prowadzenie badań w tym samym okresie roku (początek grudnia), obejmowanie badaniami całej populacji uczniów klas pierwszych i trzecich gimnazjów (1, 2, 3). Wyniki badań ławskich dotyczące 15-latków zwykle są odnoszone do wyników badań ogólnopolskich, prowadzonych w ramach Europejskiego Programu Badań Ankietowych ESPAD (4–9) oraz do wyników badań mokatowskich, prowadzonych przez naszą Pracownię od ponad 25 lat w jednej z warszawskich dzielnic (10–18). Tak skonstruowane badania pozwalają śledzić lokalne trendy i analizować je w szerszym kontekście.

Bez wątplenia sytuacja epidemiologiczna w Ławie odzwierciedla w dużym stopniu ogólne trendy obserwowane wśród polskiej młodzieży. A oto charakterystyka tych trendów. Po okresie dynamicznego wzrostu w latach 90., w pierwszej dekadzie lat 2000 uwidoczniła się stabilizacja w rozpowszechnieniu używania substancji psychoaktywnych wśród polskiej młodzieży (9, 13, 14). Co więcej, u uczniów trzecich klas gimnazjów obserwowano nawet spadki w zakresie kilku wskaźników używania substancji psychoaktywnych. Jedną z możliwych przyczyn była reforma systemu edukacji i pozostawanie 15-letnich uczniów w środowisku bardziej odizolowanym od negatywnych wpływów starszej, zaawansowanej w używaniu młodzieży (13).

Drugim obserwowanym od wielu lat zjawiskiem była różna dynamika trendów w zależności od płci oraz tendencja do wyrównywania się wartości wskaźników dla dziewcząt i chłopców. Określano to umownie jako postępującą „emancypację” dziewcząt. Wśród przyczyn wskazywano najczęściej na wpływy transkulturowe (8, 13, 19).

Jak na tym tle wyglądała sytuacja w Ławie? W porównaniu z wynikami badań mokatowskich i ogólnopolskich 15-latków, sytuacja epidemiologiczna w Ławie była korzystniejsza (1, 3). Nieco mniej popularne wśród młodzieży ławskiej było używanie alkoholu, tytoniu i innych substancji psychoaktywnych. W latach 2001–2005 zaobserwowano znaczący spadek (o około połowę) rozpowszechnienia palenia papierosów oraz używania środków narkotyzujących wśród gimnazjalistów ławskich (3). Wśród uczniów klas pierwszych gimnazjów istotnie zmniejszyły się także wskaźniki mówiące o rozpowszechnieniu picia alkoholu: w życiu, ostatnim roku i miesiącu. Jedyną niekorzystną prawidłowość dotyczyła stylu picia alkoholu – stosunkowo duża część (ponad połowa) pijących alkohol 15-letnich gimnazjalistów upijała się.

Współpraca zespołu badawczego z Urzędem Miasta daleko wykraczała poza obszar wykonania badań i przekazania wyników w formie raportu. W każdej edycji badań negocjowano ich zakres. Partnerzy z Ławy odpowiedzialni za badania formułowali interesujące ich pytania dotyczące dodatkowych obszarów badawczych czy uwarunkowań określonych problemów. Z kolei przed finalizacją raportu z badań, wstępne wyniki prezentowano bezpośrednio na spotkaniach z przedstawicielami społeczności lokalnej: reprezentantami władz, policji, dyrektorami szkół, pedagogami i specjalistami zajmującymi się rozwiązywaniem problemów społecznych i profilak-

tyką. Wyniki i ich interpretacja były zwykle żywo dyskutowane w kontekście czynników wpływających na trendy w makro- i mikroskali (czyli w skali lokalnej). Niektóre ważne fakty i interpretacje pojawiające się w dyskusjach uwzględniano w końcowym raporcie. Na przykład, przy omawianiu przytoczonych wyżej wyników badań z 2005 r. zwrócono uwagę na fakt zlikwidowania przez policję siatki dilerów narkotyków, działających na terenie Iławy. Istotną okolicznością była widoczna w wynikach badań mniejsza, niż cztery lata wcześniej, dostępność marihuany relacjonowana przez badaną młodzież. Pozwoliło to na sformułowanie interpretacji, że spadkowe trendy w zakresie używania substancji psychoaktywnych, obserwowane w Iławie, mogły wynikać z nakładania się dwóch czynników: spadkowych trendów epidemiologicznych obserwowanych wówczas w kraju oraz działań podejmowanych w społeczności lokalnej dotyczących ograniczenia podaży narkotyków (3: 148).

Okresowe monitorowanie rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych wśród iławskiej młodzieży okazało się użyteczne dla ukierunkowania lokalnego programu profilaktyki. Na przykład, w związku z wynikami badań z 2005 roku, zintensyfikowano działania z zakresu wczesnej profilaktyki alkoholowej, systematycznie realizując dwuletni program (Program Domowych Detektywów oraz Fantastyczne Możliwości) w piątych i szóstych klasach szkół podstawowych, w latach 2008–2010. Można było mieć pewne nadzieje, że gdy uczestnicy tego programu staną się uczniami gimnazjum, będą używać alkoholu i innych substancji psychoaktywnych w sposób mniej nasilony, niż ich starsi koledzy badani w 2005 r.

Przed rozpoczęciem badań w grudniu 2010 r., partnerzy z Iławy postulowali zdiagnozowanie zjawiska używania przez młodzież tzw. „dopalaczy”. Obserwowali bowiem od początku roku wyraźne zwiększenie problemów w tym obszarze w związku z otwarciem w Iławie sklepu oferującego możliwość zakupu takich środków. Zasadnicze cele prezentowanych tu badań były następujące:

1. Oszacowanie rozpowszechnienia picia alkoholu i używania innych substancji psychoaktywnych wśród dziewcząt i chłopców z klas pierwszych i trzecich gimnazjów, ze szczególnym uwzględnieniem używania tzw. „dopalaczy”.
2. Analiza trendów w zakresie używania substancji psychoaktywnych, z uwzględnieniem płci, a w szczególności zmian pomiędzy 2005 i 2010 rokiem.
3. Sformułowanie wniosków wynikających z badań dla lokalnego programu profilaktyki.

METODA

Procedura badań

Organizacją badań w szkołach zajmował się Pełnomocnik Burmistrza ds. Rodziny, Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Uzależnień oraz Ośrodek Psychoedukacji, Profilaktyki Uzależnień i Pomocy Rodzinie. Nadzór merytoryczny nad przygotowaniem, kształtem i przebiegiem badań sprawował Instytut Psychiatrii i Neurologii.

Badania zrealizowane na początku grudnia 2010 roku miały charakter ankietowy, prowadzone były metodą audytoryjną, w czasie lekcji szkolnych, w sposób

zapewniający zachowanie anonimowości poszczególnym uczniom, klasom i szkołom. Udział w badaniach był dobrowolny. Stosowano analogiczną procedurę badań jak w poprzednich dwóch edycjach. Jedyna różnica polegała na tym, że po raz pierwszy dyrektorzy szkół oczekiwali zgody rodziców na uczestniczenie ich dzieci w badaniach. W związku z tym przygotowano informację o badaniach dla rodziców, zapewniono także możliwość zapoznania się przez nich z treścią ankiety.

Funkcję ankierów, tak jak w poprzednich edycjach badań, pełniła grupa wolontariuszy, specjalnie przeszkolonych do przeprowadzenia badań.

Narzędzia i wskaźniki

Pierwszą część ankiety, wykorzystywanej w badaniach ławskich, stanowił kwestionariusz używany w tzw. badaniach mokotowskich (20). W jego skład wchodziły dwie bardzo krótkie, jednostronicowe ankiety:

- NAN dotycząca kontaktów młodzieży ze środkami psychoaktywnymi (16);
- PIWO–WINO–WÓDKA poświęcona charakterystyce ostatniego przypadku picia alkoholu (18).

Uzupełniono tę część ankiety czterema pytaniami na temat „dopalaczy” (opracowanie własne na podstawie pytań stosowanych przez CBOS, 21) oraz pytaniami zaczerpniętymi z kwestionariusza ESPAD (4) o częstość upijania się w ostatnim miesiącu (wskaźnik subiektywny) oraz łatwość zakupu alkoholu i narkotyków (marihuany lub haszyszu).

Druga część ankiety zawierała pytania dotyczące innych zachowań problemowych młodzieży oraz szeregu czynników, które mogą mieć istotne znaczenie dla występowania takich zachowań. Analizy w tym zakresie będą tematem osobnego opracowania.

Odpowiadając na pytania ankietowe badani z reguły wybierali jedną z kilku możliwych kategorii odpowiedzi, określających częstość występowania określonych zachowań.

Używanie środków narkotyzujących. Głównym wskaźnikiem w tym obszarze było deklarowane przez badanych używanie bądź nieużywanie środków narkotyzujących w ciągu ostatniego roku. Miarą częstego ich używania było sięganie po nie kilkanaście razy lub więcej w ciągu ostatniego roku. Treść pytania ankietowego była następująca: „Czy w okresie ostatnich 12 miesięcy zdarzyło się, że używałeś/łaś środków narkotyzujących?”, z kategoriami odpowiedzi od „nie zdarzyło się” do „tak – więcej niż kilkanaście razy”.

Główne wskaźniki opisujące kontakt z dopalaczami były dychotomiczne, obejmowały odpowiedzi „tak” lub „nie” na następujące cztery pytania:

1. „Dopalacze” lub „smarty” to substancje działające na psychikę, sprzedawane w specjalnych sklepach lub przez Internet. Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy zdarzyło się, że byłeś w towarzystwie młodzieżowym, w którym używało się „dopalaczy”?
2. Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy używałeś „dopalaczy”?

3. Czy byłeś kiedykolwiek w sklepie z „dopalaczami”?
4. Czy kiedykolwiek kupowałeś „dopalacze”?

Używanie „legalnych” substancji psychoaktywnych. Pytanie: „Czy palisz papierosy?” Kategorie odpowiedzi: nie, kilka razy w roku, miesiącu, tygodniu i codziennie były podstawą do skonstruowania dwóch wskaźników: pierwszy określał, czy badani w ogóle palą papierosy, drugi – pozwalał na zidentyfikowanie grupy osób palących papierosy codziennie.

Pytania z kwestionariusza PIWO–WINO–WÓDKA o ostatni przypadek picia alkoholu pozwalały na analizę wskaźników picia alkoholu w całym życiu, ostatnim roku i miesiącu, a także na analizę popularności poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych: piwa, wina i wódki. Miarą częstego picia alkoholu było picie w ciągu 30 dni poprzedzających badanie. Jest to jedna z podstawowych miar rozpowszechnienia picia alkoholu wśród młodzieży. Wskaźnikiem upijania się było wypicie w ciągu 30 dni poprzedzających badanie 60 gramów lub więcej 100% alkoholu (12). Ilość taka odpowiada w przybliżeniu co najmniej: trzem butelkom piwa, trzem lampkom wina oraz trzem dużym kieliszkom wódki. W analizach statystycznych uwzględniano także wskaźnik upijania się – subiektywny, według własnej oceny badanych (w analogicznym okresie 30 dni), który powstał na podstawie pytania: „Ile razy (jeśli w ogóle) zdarzyło Ci się upić napojem alkoholowym... w ciągu ostatnich 30 dni?” (pytanie zaczerpnięte z ESPAD, 4).

Dostępność substancji psychoaktywnych. Główną miarą dostępności substancji psychoaktywnych (a jednocześnie wskaźnikiem negatywnych wpływów rówieśniczych) było uczestniczenie w ciągu ostatniego roku w spotkaniach towarzyskich, w czasie których pito alkohol, używano środków narkotyzujących lub dopalaczy. Pytaliśmy również badanych o rodzaj środków narkotyzujących dostępnych w czasie spotkań towarzyskich, prosząc o zaznaczenie ich na prezentowanej liście. Kwestie te poprzedzały w ankiecie pytanie o używanie środków narkotyzujących w ostatnim roku i kontekst ten definiował pojęcie „środki narkotyzujące”. W zakresie dostępności analizowano także odpowiedzi na dwa pytania zaczerpnięte z kwestionariusza ESPAD (4):

1. „Na ile łatwo mógłbyś kupić alkohol ..., gdybyś tego chciał?” z pięcioma kategoriami odpowiedzi od „bardzo łatwo” do „bardzo trudno”,
2. „W których miejscach z niżej podanych mógłbyś łatwo kupić marihuanę lub haszysz...?”

Na podstawie powyższych pytań skonstruowano dwa dychotomiczne wskaźniki, z których jeden mówił o łatwej dostępności alkoholu w ocenie badanych, a drugi – marihuany (znajomość przynajmniej jednego miejsca, gdzie można dokonać zakupu).

Osoby badane

Ogółem w 2010 r. populacja liczyła 713 osób uczących się w 12 klasach pierwszych (n = 337) i w 15 klasach trzecich gimnazjów (n = 376). Badaniami objęto wszystkie te klasy, uzyskując wypełnione ankiety od 618 uczniów. Część uczniów była

Tabela 1.
Liczebności grup badanych w kolejnych edycjach badań
Sample size and response rate by school grade and study year

		Rok badania <i>Study year</i>									
		2001 ¹			2005			2010			
		Klasy I <i>Grade 7</i>	Klasy III <i>Grade 9</i>	Razem <i>Total</i>	Klasy I <i>Grade 7</i>	Klasy III <i>Grade 9</i>	Razem <i>Total</i>	Klasy I <i>Grade 7</i>	Klasy III <i>Grade 9</i>	Razem <i>Total</i>	
Liczba klas <i>Number of classes</i>	Gimnazjum <i>Junior high school</i>										
	Populacja <i>Population</i>	21	23	44	19	18	37	12	15	27	
	Badane grupy <i>Studied groups</i>	21	21	42	19	18	37	12	15	27	
Liczba uczniów <i>Number of students</i>	Populacja ² <i>Population</i>	556	585	1141	502	481	983	337	376	713	
	Oddane ankiety <i>Returned questionnaires</i>	465	510	975	455	428	883	295	323	618	
	Wiarygodne ankiety <i>Verified questionnaires</i>	460	503	963	452	426	878	293	322	615	
	Wiarygodne ankiety w stosunku do liczebności populacji <i>Return rate of verified questionnaires</i>	83%	86%	84%	90%	89%	89%	87%	86%	86%	

¹ w 2001 r. badano jeszcze grupę uczniów klas II ze szkół ponadgimnazjalnych starego typu; dane na ten temat pominięto

² dane o populacji potwierdzone przez władze samorządowe

nieuchwytna w trakcie badań (69 osób), 26 uczniów odmówiło udziału w badaniach, głównie z powodu braku zgody ze strony rodziców. Trzy ankiety oceniono jako niewiarygodne ze względu na dopiski świadczące o niepoważnym traktowaniu badania. W efekcie analizowano dane od 615 uczniów, co stanowiło 86% ogólnej liczby populacji badanej młodzieży (tab. 1), 293 osoby uczyły się w klasach pierwszych, a 322 w klasach trzecich. Wskaźnik realizacji próby był na podobnym poziomie jak w poprzednich edycjach badań.

Liczebność populacji, a co za tym idzie – wielkość badanej grupy, zmniejszyła się od 2001 roku o około 1/3. W 2010 roku w klasach pierwszych odsetek dziewcząt wyniósł 49% i nie zmienił się znacząco w porównaniu z poprzednimi edycjami badań. W starszych klasach proporcja dziewcząt i chłopców istotnie zmieniała się. Odsetki dziewcząt wynosiły w kolejnych edycjach badań 48%, 58% i 51% (tab. 2).

Tabela 2

Płeć i wiek w kolejnych edycjach badań
Gender and age of students by study year

Zmienne demograficzne <i>Demographic variables</i>		Klasy I <i>Grade 7</i>				Klasy III <i>Grade 9</i>			
		2001	2005	2010	Wartości testu chi ² df=2	2001	2005	2010	Wartości testu chi ² df=2
Płeć <i>Gender</i>	Chłopcy <i>Boys</i>	52,1%	48,4%	51%	ns	52,2%	42,4%	49,4%	8,8*
	Dziewczęta <i>Girls</i>	47,9%	51,6%	49%		47,8%	57,6%	50,6%	
Wiek <i>Age</i>	Norma <i>Standard</i>	90%	93,7%	96,2%	11,1**	97,2%	93,7%	96,3%	6,8*
	Starsi <i>Older</i>	10%	6,3%	3,8%		2,8%	6,3%	3,7%	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$;

poziom istotności dla wartości testu chi² – porównanie wartości wskaźników z trzech edycji badań

Uczniowie starsi (prawdopodobnie drugorocznicy) stanowili w 2010 roku niespełna 4% badanej grupy, niezależnie od poziomu klasy. W porównaniu z poprzednią edycją badań odsetek ten był nieco mniejszy, zarówno wśród uczniów klas pierwszych, jak i trzecich.

Analizy statystyczne

Wskaźniki procentowe obliczano odnosząc liczbę osób udzielających określonej odpowiedzi do całkowitej liczebności badanej grupy (lub podgrupy) wraz z brakami danych. Przy tym odsetek braków danych był stosunkowo niewielki i mieścił się w przedziale 0–1,8% (w przypadku tylko dwóch pytań o ilość wypitego alkoholu przekroczył 1%). Do porównań wartości wskaźników ze względu na płeć oraz rok badania (porównania z poprzednią edycją badań) stosowano proste testy chi-kwadrat (2×2 , $df = 1$).

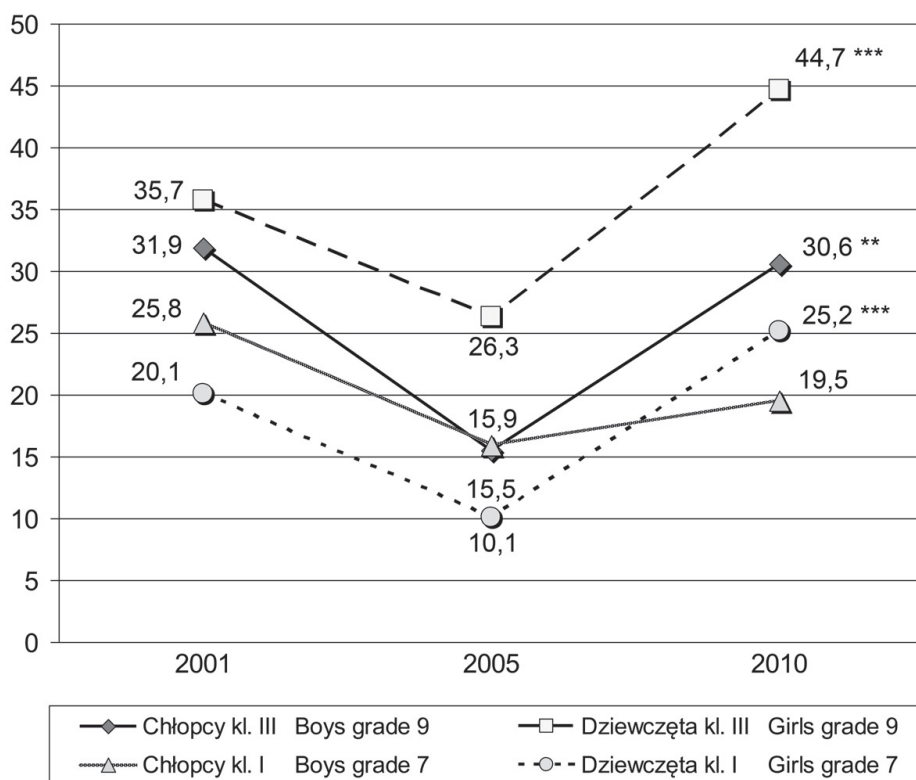
WYNIKI

Palenie papierosów

Porównanie wyników dwóch ostatnich edycji badań pokazuje istotny statystycznie wzrost popularności palenia papierosów w grupie starszych uczniów – zarówno chłopców, jak i dziewcząt (rys. 1). Co ciekawe, w 2010 roku zdecydowanie więcej dziewcząt niż chłopców próbowało palić papierosy (45% w stosunku do 31%). Około 15% uczniów III klas gimnazjalnych potwierdziło w ankiecie codzienne palenie papierosów (rys. 2).

W klasach pierwszych również odnotowano wzrost popularności palenia papierosów, ale wynikał on głównie z bardzo dużego, 2,5-krotnego wzrostu odsetka palących dziewcząt, z 10% w 2005 roku do 25% w 2010 roku. Wśród młodszych uczniów odsetki palących codziennie nie zmieniły się w ostatnim czasie i pozostawały na niskim poziomie, rzędu 2%.

Patrząc z dłuższej perspektywy czasowej, po okresowych spadkach, wskaźniki wróciły do poziomu z 2001 roku w obu grupach wiekowych.

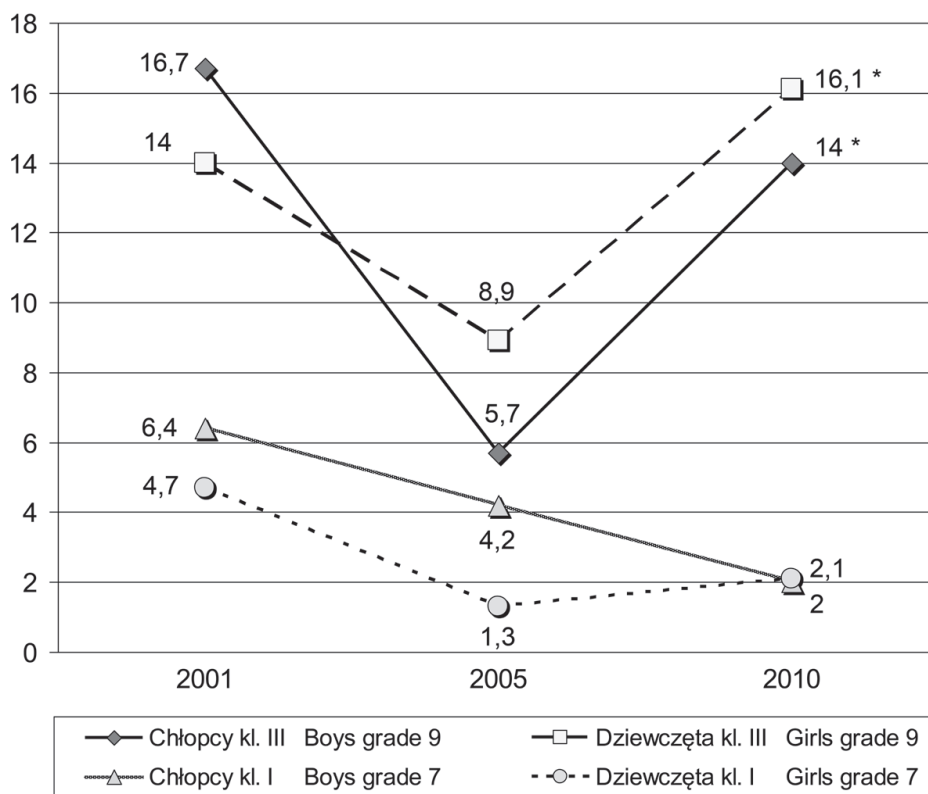
*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$ w teście chi-kwadrat, porównanie z poprzednią edycją badań

Rysunek 1.

Zmiany w rozpowszechnieniu palenia papierosów (palący w ostatnim roku)

Changes in prevalence of cigarette smoking in the past year

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$ w teście chi-kwadrat, porównanie z poprzednią edycją badań

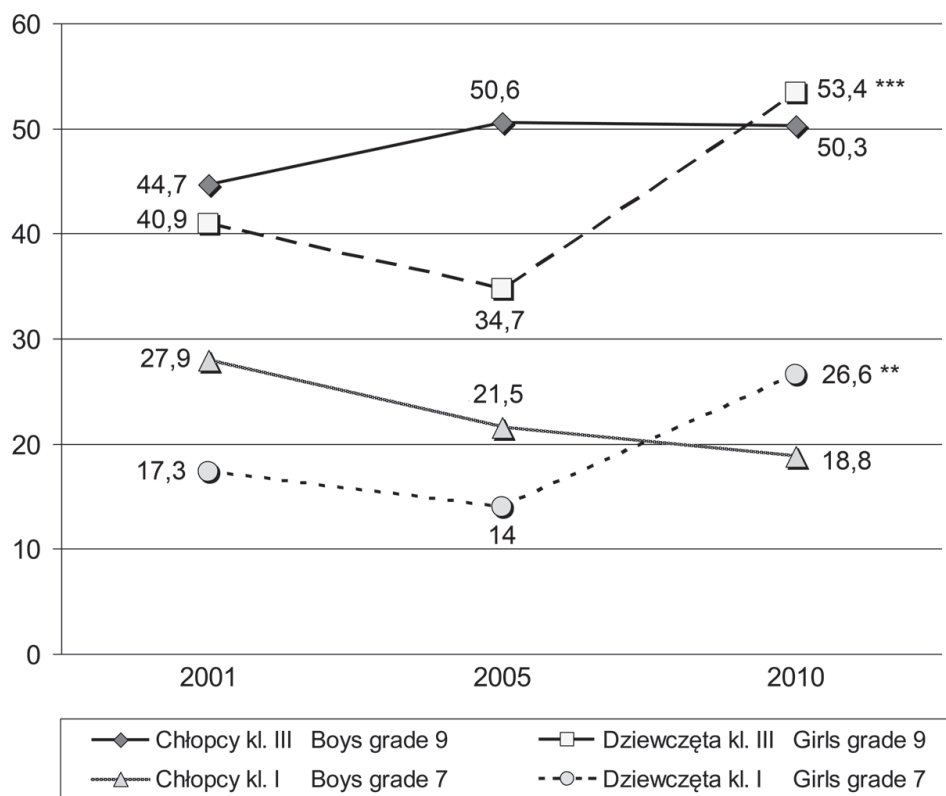
Rysunek 2.

Zmiany w rozpowszechnieniu codziennego palenia papierosów
Changes in prevalence of everyday cigarette smoking

Picie alkoholu

W porównaniu z sytuacją sprzed pięciu lat, na podobnym poziomie pozostawały wskaźniki opisujące picie alkoholu kiedykolwiek w życiu oraz w ciągu roku poprzedzającego badanie. W przypadku picia alkoholu w ciągu ostatniego miesiąca sytuacja wyglądała inaczej: znacząco wzrosły odsetki dziewcząt z klas pierwszych i trzecich pijących alkohol w tym okresie (rys. 3). Z tego powodu zniknęły, istniejące jeszcze w 2005 roku, różnice w tym zakresie pomiędzy dziewczętami a chłopcami w obu grupach wiekowych. W 2010 roku w ciągu ostatniego miesiąca piło alkohol 23% uczniów z klas pierwszych i 52% uczniów z klas trzecich.

Popularność różnych rodzajów alkoholu wśród młodzieży oceniano na podstawie wskaźników obejmujących picie w ostatnim miesiącu (tabela 3). Najbardziej popularnym napojem alkoholowym, niezależnie od wieku badanych, pozostawało piwo. Piło je w ostatnim miesiącu 19% młodszych uczniów i 46% starszych. W ciągu pięciu lat, dzielących dwie ostatnie edycje badań, istotnie wzrosły odsetki dziewcząt pijących piwo, wino i wódkę w ostatnim miesiącu, osiągając poziom podobny, jak w przypadku chłopców w obu grupach wiekowych.

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$ w teście chi-kwadrat, porównanie z poprzednią edycją badań

Rysunek 3.

Zmiany w zakresie picia alkoholu w ostatnich 30 dniach

Changes in prevalence of alcohol use in the past 30 days

Tabela 3.

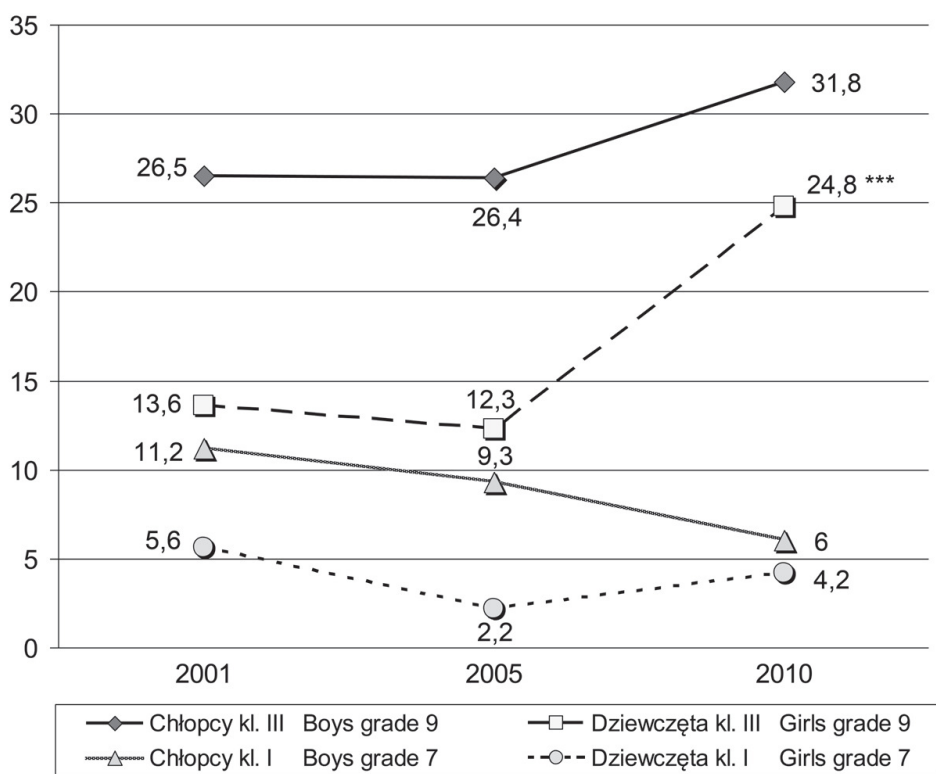
Popularność picia poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych

Alcoholic beverage preferences by gender and school class in the past 30 days

	Odsetki uczniów, którzy w okresie 30 dni poprzedzających badanie pili <i>Percentage of students who drank in the past 30 days</i>								
	PIWO <i>Beer</i>			WINO <i>Wine</i>			WÓDKĘ <i>Vodka</i>		
Klasy I <i>Grade 7</i>	2001	2005	2010	2001	2005	2010	2001	2005	2010
Chłopcy <i>Boys</i>	22,3 [#]	19,2 [#]	14,8	16,3 [#]	9,3 [*]	5,4	12,0 [#]	7,5 [#]	6,7
Dziewczęta <i>Girls</i>	11,7	11,4	23,1 ^{**}	9,8	4,8 [*]	10,5 [*]	5,1	1,8 [*]	7,0 ^{**}
Razem <i>Total</i>	17,0	15,3	18,8	13,3	6,9 ^{***}	7,8	8,5	4,4 [*]	6,8
Klasy III <i>Grade 9</i>									
Chłopcy <i>Boys</i>	38,9	47,7 ^{***}	44,6	17,9	21,3 [#]	17,2	18,7	21,3	24,2
Dziewczęta <i>Girls</i>	35,3	30,1	46,6 ^{***}	20,9	13,1 [*]	21,1 [*]	14,5	16,1	25,5 [*]
Razem <i>Total</i>	37,2	37,8	45,7 [*]	19,9	16,2	18,9	16,7	17,8	25,2 [*]

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 – porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach)

^{###} $p < 0,001$; [#] $p < 0,01$; ^{*} $p < 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 – porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$ w teście chi-kwadrat, porównanie z poprzednią edycją badań

Rysunek 4.

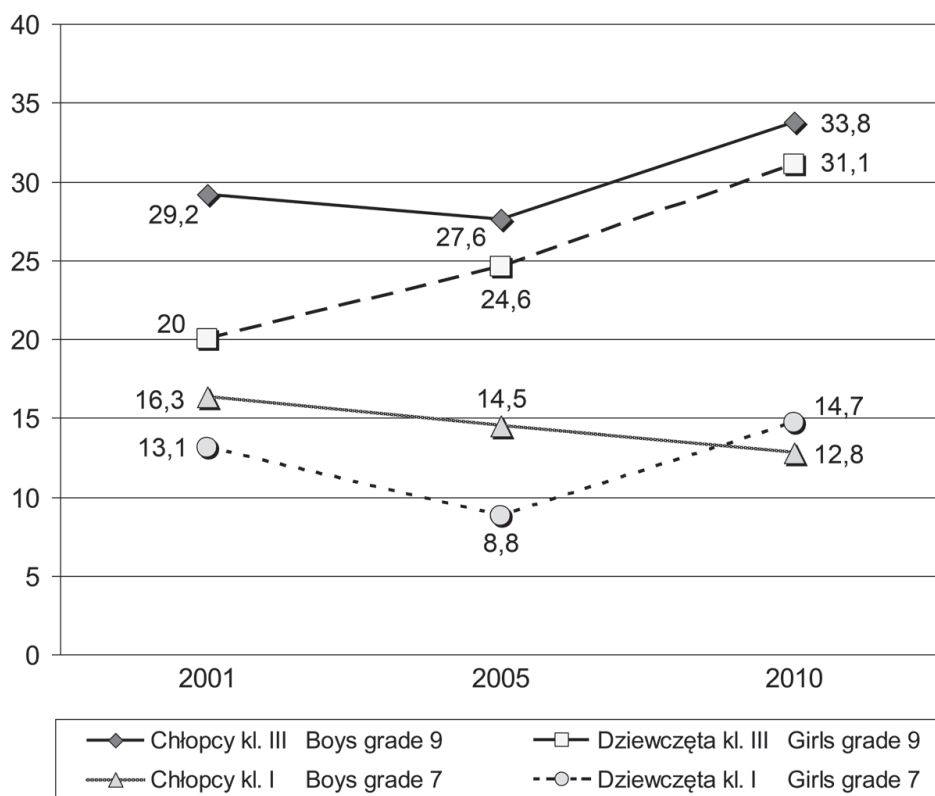
Upijanie się, wskaźnik obiektywny (wypicie w przeliczeniu >60 g spirytusu, ostatnie 30 dni)
Drunkenness, objective indicator (drank >60 g ethanol, last 30 days)

Jeśli popatrzymy na wyniki z perspektywy 9 lat, od 2001 roku, wśród młodszych chłopców możemy zauważyć tendencje spadkowe w picu poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych.

W klasach pierwszych wskaźniki opisujące upijanie się w ostatnim miesiącu pozostały na niezmiennym poziomie i wynosiły: 5% upijających się według wskaźnika „obiektywnego” i 14% według subiektywnej oceny (rys. 4 i 5). W klasach trzecich było to odpowiednio: 28% oraz 33%. Odnotowano istotny statystycznie, dwukrotny wzrost wartości wskaźnika „obiektywnego” wśród dziewcząt z klas trzecich – z 12% w 2005 roku do 25% w 2010 roku. Można także stwierdzić, na podstawie wyników badań z 2010 roku, że podobnie duża część dziewcząt, jak i chłopców upijała się w ostatnim miesiącu, niezależnie od analizowanych rodzajów wskaźników.

Używanie środków narkotyzujących

W 2010 roku przynajmniej raz używało środków narkotyzujących 4% uczniów pierwszych klas gimnazjalnych. Natomiast do zera spadła liczba pierwszoklasistów używających często środków narkotyzujących – kilkanaście razy lub więcej w ostatnim roku. Diametralnie odmienna sytuacja była w klasach trzecich: wyraźnie wzrosły wskaźniki nie tylko częstego, ale także okazjonalnego używania – zarówno wśród

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$ w teście chi-kwadrat, porównanie z poprzednią edycją badań

Rysunek 5.

Upijanie się według subiektywnej oceny (ostatnie 30 dni)

Drunkenness, subjective assessment in the past 30 days

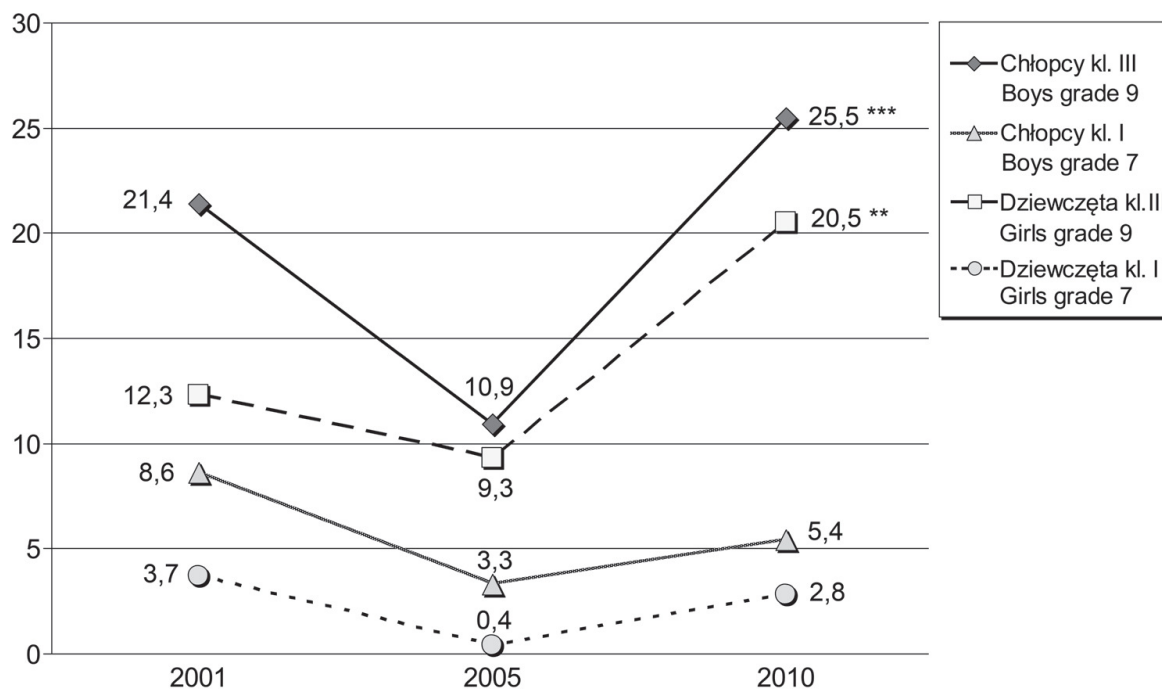
dziewcząt, jak i chłopców (rys. 6 i 7). W 2010 roku w klasach trzecich, przynajmniej raz używało środków narkotyzujących 26% chłopców i 21% dziewcząt (ogółem 23%), a kilkanaście razy w ostatnim roku – odpowiednio 11% i 5% (ogółem 8%).

Trendy długoterminowe, od 2001 roku, są różne w zależności od wieku. Wśród starszych uczniów mamy tendencję wzrostową, a wśród młodszych – stabilizację przy niskim poziomie wartości wskaźników.

Osobno analizowano używanie przez młodzież tak zwanych „dopalaczy”. Wśród młodszych uczniów w ciągu roku poprzedzającego badanie używało tych środków 5%. Wśród starszych uczniów, z klas trzecich, używało dopalaczy 14% (tab. 4). Ponadto kiedykolwiek odwiedziło sklep z dopalaczami 12% młodszych i 23% starszych uczniów, w towarzystwie rówieśników używających dopalaczy było, w ostatnim roku, odpowiednio: 14% i 37%. Zakupu dopalaczy dokonało kiedykolwiek 3% młodszych uczniów i 9% starszych.

Dostępność alkoholu i środków narkotyzujących

W zakresie dostępności alkoholu w ciągu pięciu lat zaobserwowano więcej spadków niż wzrostów wskaźników. Wśród starszych uczniów nie zmieniła się ocena łatwości, z jaką mogą młodzi ludzie kupić alkohol, natomiast nieco mniej uczniów

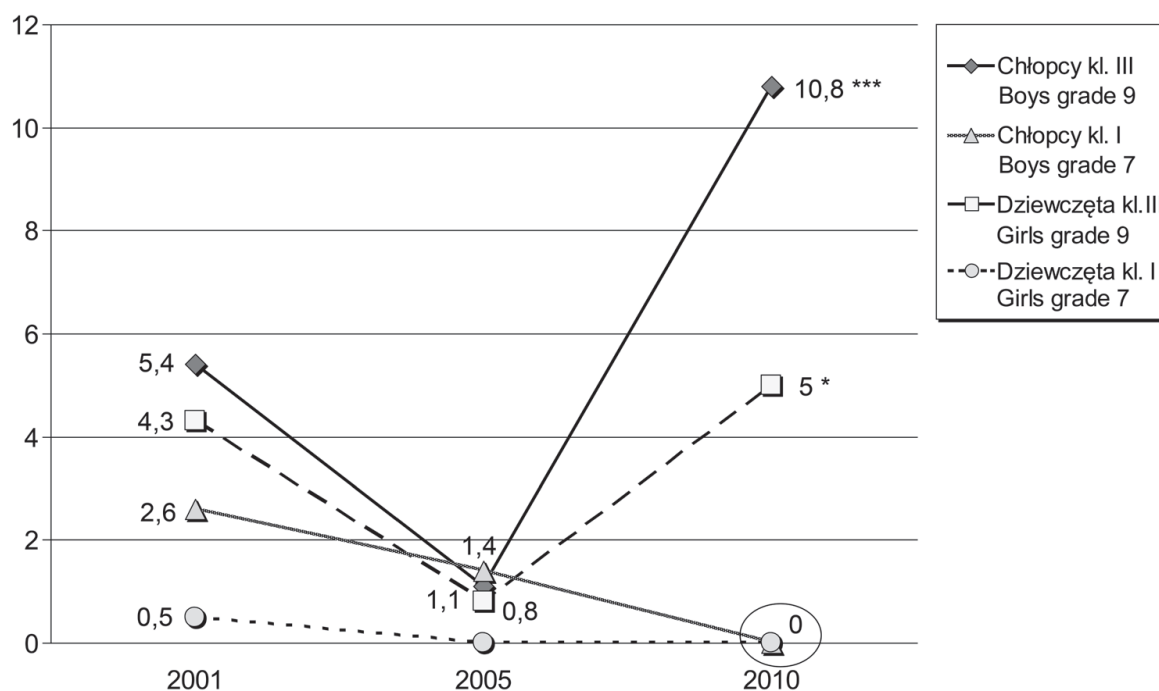

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$ w teście chi-kwadrat, porównanie z poprzednią edycją badań

Rysunek 6.

Rozpowszechnienie używania środków narkotyzujących (przynajmniej raz w ostatnim roku)

Past year prevalence of drug use at least once

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$ w teście chi-kwadrat, porównanie z poprzednią edycją badań

Rysunek 7.

Rozpowszechnienie używania środków narkotyzujących (przynajmniej kilkanaście razy i więcej w ostatnim roku)

Past year prevalence of drug use – a dozen or more times

Tabela 4.
 Używanie dopalaczy i związane z tym zachowania
Smart drug use and related behaviours

	Dopalacze <i>Smart drugs</i>			
	Używanie – ostatni rok <i>Smart drug use – last year</i>	Towarzystwo i dopalacze <i>Company of peers who use smart drugs</i>	Byli w sklepie <i>Visited smartshop</i>	Kupowali dopalacze <i>Bought any smart drugs</i>
Klasy I <i>Grade 7</i>				
Chłopcy <i>Boys</i>	6,0	15,4	14,1	4,0
Dziewczeta <i>Girls</i>	4,2	13,3	9,1	2,1
Razem <i>Total</i>	5,1	14,3	11,6	3,1
Klasy III <i>Grade 9</i>				
Chłopcy <i>Boys</i>	17,2	33,8	27,4	14,0 ^{**}
Dziewczeta <i>Girls</i>	11,2	37,3	19,3	5,0
Razem <i>Total</i>	14,0	35,1	23,0	9,3

^{**} $p < 0,01$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 – porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt

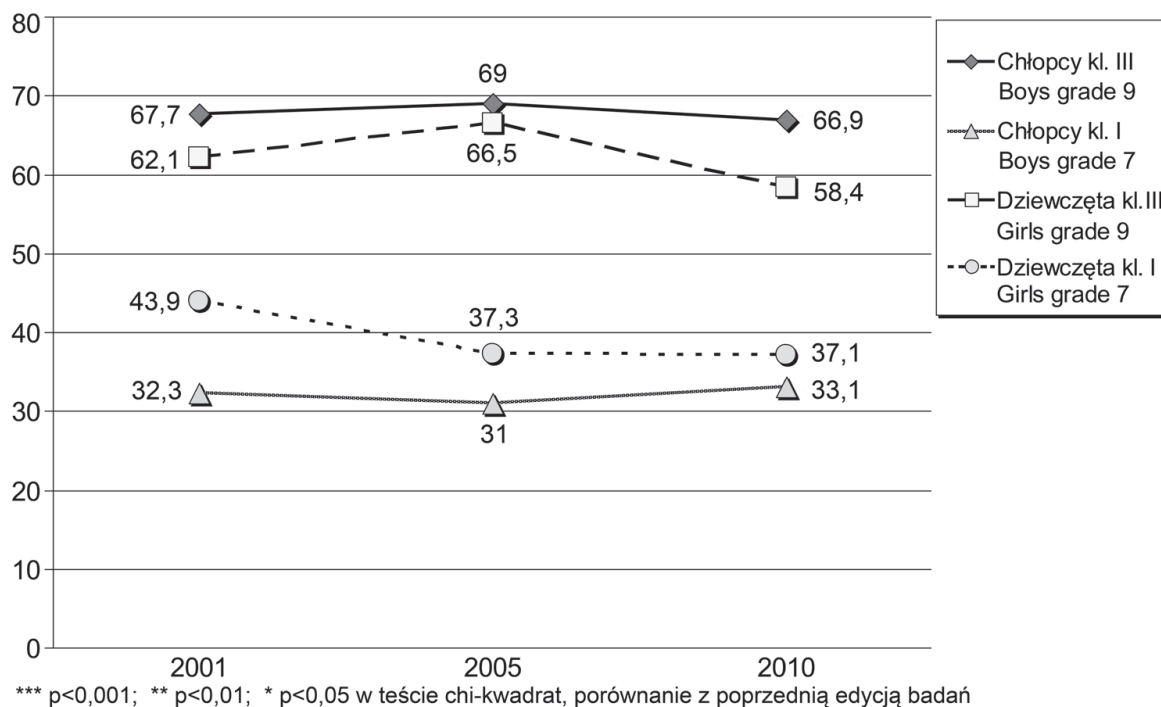
uczestniczyło w spotkaniach towarzyskich, w trakcie których pito alkohol (spadek z 82% do 76%). Mniej młodszych chłopców oceniało, że łatwo mogliby kupić alkohol (spadek z 57% do 46%) i mniej uczestniczyło w „alkoholowych” spotkaniach towarzyskich (spadek z 50% do 35%). Wśród młodszych dziewcząt wzrosły odsetki uczestniczek takich spotkań z 37% do 53% (rys. 8 i 9).

Odwrotnie niż w przypadku dostępności alkoholu – wyraźnie wzrosły wskaźniki opisujące dostępność środków narkotyzujących (rys. 10 i 11). Oba wskaźniki dostępności wzrosły w starszej badanej grupie wiekowej (około dwukrotnie) oraz wśród młodszych dziewcząt. W 2010 roku zakup marihuany lub haszyszu jako łatwy oceniało 32% młodszych uczniów i 44% starszych. W spotkaniach towarzyskich, w trakcie których używano środków narkotyzujących, uczestniczyło w ostatnim roku 11% młodszych uczniów i 38% starszych.

Wśród środków narkotyzujących, dostępnych w trakcie spotkań towarzyskich, starsza młodzież wymieniała zdecydowanie najczęściej marihuanę (34%), a poza tym amfetaminę (11%), leki psychotropowe i uspokajające (6%) oraz inne środki (8%). To wyraźnie wyższe odsetki, niż 5 lat wcześniej (odpowiednio: 22,5%, 4,2%, 0,5% i 2,1%).

DYSKUSJA – OMÓWIENIE WYNIKÓW

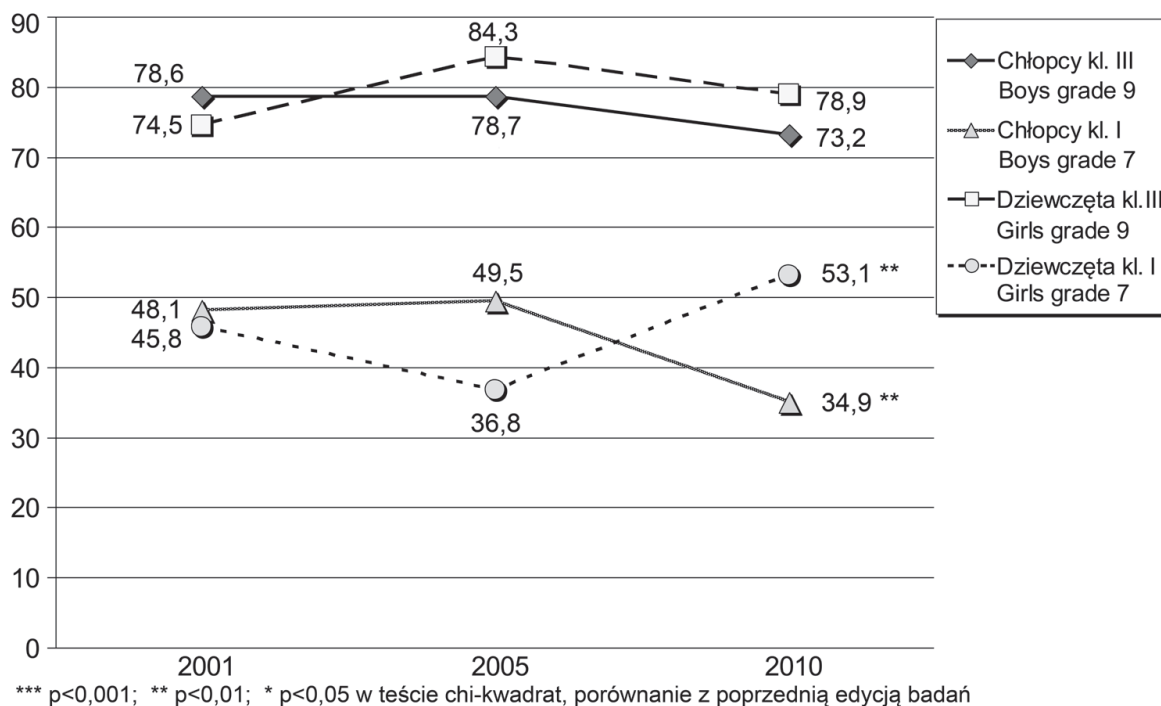
Podsumowując wyniki naszych badań możemy stwierdzić, że wśród starszych uczniów (z klas III) zarówno chłopców, jak i dziewcząt w okresie pięciu lat od poprzedniej edycji badań zaobserwowaliśmy istotny statystycznie, skokowy wzrost wskaźników opisujących używanie środków narkotyzujących oraz palenie papierosów.

Rysunek 8.

Zmiany w dostępności alkoholu (osoby oceniające, że łatwo mogłyby kupić alkohol)

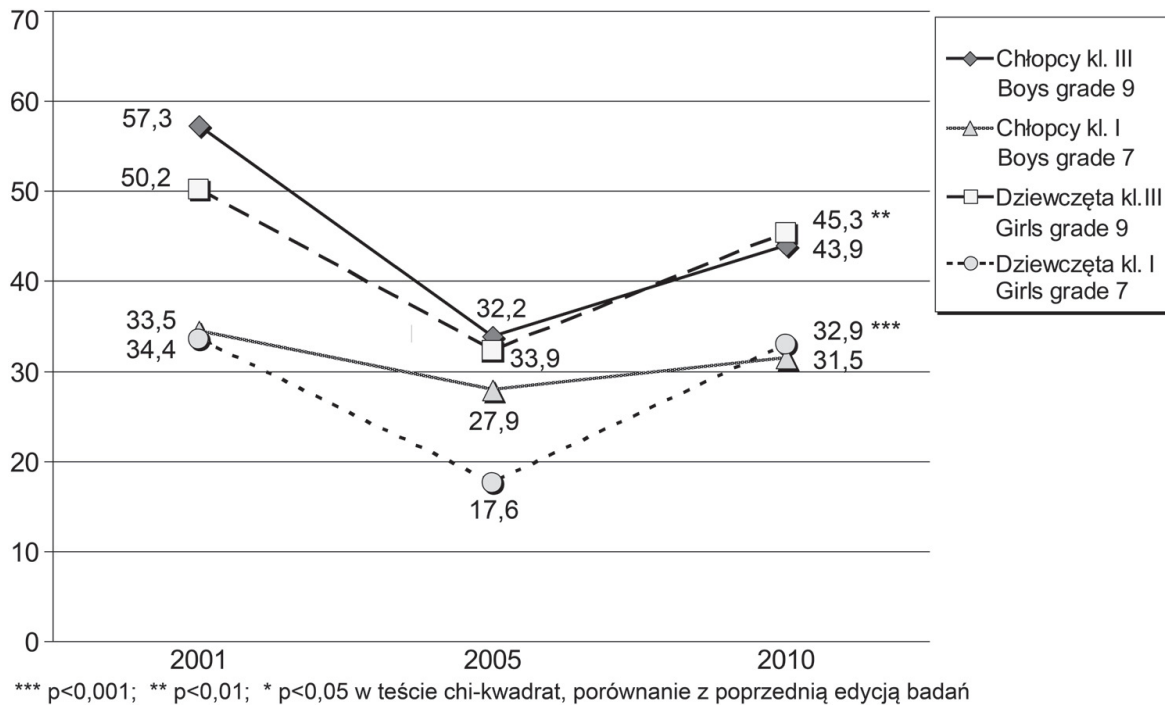
Changes in subjective alcohol availability (respondents who consider that they could easily buy alcohol)

Rysunek 9.

Zmiany w dostępności alkoholu (uczestniczenie w spotkaniach towarzyskich z rówieśnikami pijącymi alkohol, ostatni rok)

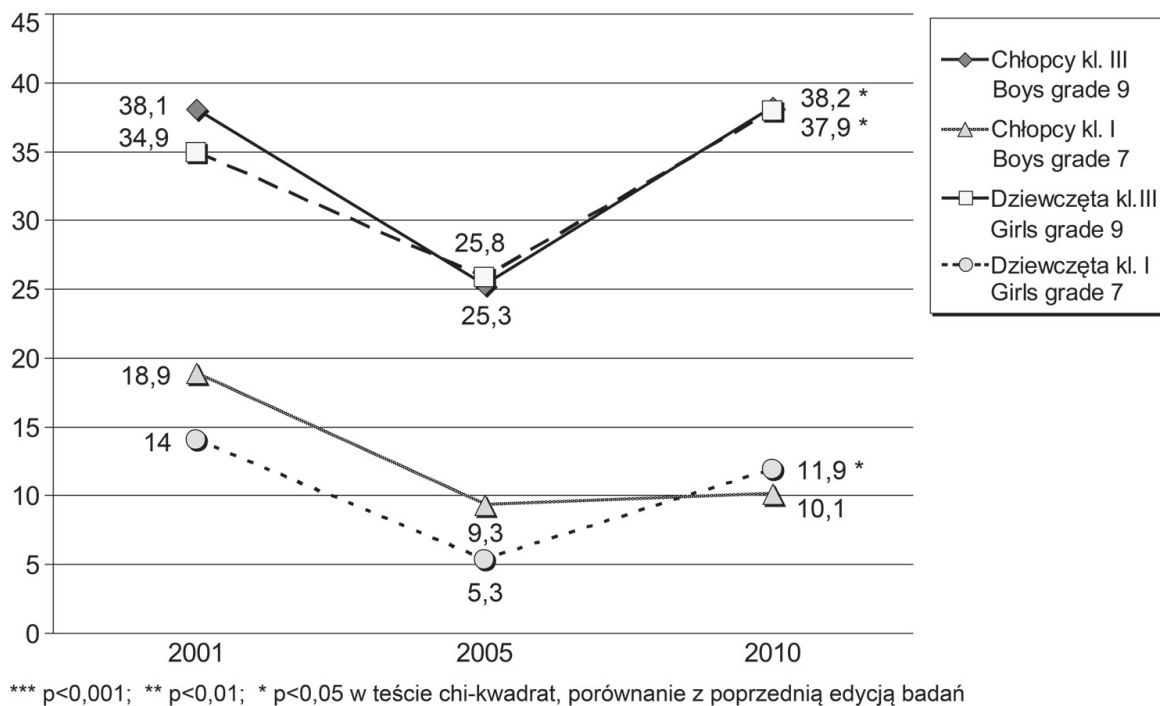
Changes in alcohol availability (persons who joined alcohol drinking peers, last year)

Rysunek 10.

Zmiany w dostępności środków narkotyzujących (osoby znające miejsce, w którym można kupić marihuanę)

Changes in subjective availability of illicit drugs (respondents knowing where to buy marijuana)

Rysunek 11.

Zmiany w dostępności środków narkotyzujących (uczestniczenie w spotkaniach towarzyskich z rówieśnikami używającymi narkotyków, ostatni rok).

Changes in illicit drugs availability (respondents who joined drug using peers, last year)

Towarzyszyło temu znaczące upowszechnienie używania tzw. dopalaczy oraz zwiększenie dostępności środków narkotyzujących. W przypadku starszych dziewcząt wzrosły wszystkie wskaźniki opisujące picie alkoholu i upijanie się.

Wzrostowe trendy obserwowano także u młodszych dziewcząt, wśród których zwiększyły się odsetki pijących alkohol w ostatnich 30 dniach i sięgających w ostatnim roku po papierosy.

Sytuacja młodszych chłopców była odmienna, ponieważ nie odnotowano wzrostów jakichkolwiek wskaźników. Dominowały tendencje do stabilizacji w krótszym okresie, a w dłuższym, tj. w latach 2001–2010, możemy mówić o tendencjach spadkowych w zakresie wartości wszystkich analizowanych wskaźników.

Wydaje się, że wymagają omówienia zaobserwowane wśród uczniów trzecich klas gimnazjów wyraźne tendencje wzrostowe – głównie chodzi o palenie papierosów i używanie narkotyków oraz o różnice w trendach w zależności od wieku i płci.

Stwierdzone w badaniach iławskich tendencje wzrostowe mogą być pochodną ogólnych trendów epidemiologicznych dotyczących polskiej młodzieży. Jest dość prawdopodobne, że po okresie stabilizacji i spadków w latach 2000–2007, mamy aktualnie do czynienia w Polsce z tendencjami wzrostowymi (22). O wiele więcej będziemy na ten temat wiedzieć po opublikowaniu wyników badań ESPAD z 2011 r.

W przypadku dziewcząt może działać tu dodatkowy czynnik obserwowany w skali makro, a mianowicie tendencja do „emancypacji”, do unifikacji postaw i zachowań związanych z używaniem substancji psychoaktywnych (8, 13, 19, 22). Prawdopodobnie ten właśnie czynnik spowodował, że w danych z badań iławskich w 2010 r. trudno znaleźć istotne statystycznie różnice ze względu na płeć, i to zarówno wśród starszych, jak i młodszych gimnazjalistów.

Interesujące wydaje się pytanie, jakie znaczenie dla tendencji wzrostowych, szczególnie w zakresie używania środków narkotyzujących, mogły mieć inne czynniki, na przykład otwarcie w Iławie sklepu z dopalaczami? Dane z naszych badań wskazują, że mogło mieć to bardzo duże znaczenie. Sklep z dopalaczami odwiedziła ¼ starszych uczniów, a zakupów w nim dokonało 9%. Wskaźnik używania dopalaczy (ostatni rok) wśród uczniów trzecich klas gimnazjalnych osiągnął poziom 14%. Oznacza to, że większość spośród konsumentów środków narkotyzujących (23% w klasach III) stanowili użytkownicy dopalaczy.

Znaczne upowszechnienie używania dopalaczy mogło w konsekwencji wpłynąć także na nasilenie się palenia papierosów i picia alkoholu. Wiadomo bowiem, że używanie różnych substancji jest ze sobą silnie skorelowane, używanie jednej substancji często pociąga za sobą używanie innych (23).

Niestety, trudno ocenić skalę rozpowszechnienia używania dopalaczy w Iławie na tle wyników innych badań. Co prawda prowadzono w kraju badania obejmujące używanie dopalaczy, ale różne okoliczności, opisane poniżej, nie pozwalają na dokonanie porównań w sposób miarodajny.

Na zlecenie Krajowego Biura do spraw Przeciwdziałania Narkomanii (KBdsPN) CBOS przeprowadził badanie w końcu 2008 roku (21). Pokazało ono używanie dopalaczy przez niespełna 3% uczniów ostatnich klas szkół ponadgimnazjalnych.

Jednak w momencie prowadzenia tych badań niewiele jeszcze było sklepów z dopalaczami, a rynek ten był w początkowej fazie rozwoju. Tymczasem nasze badania obejmowały 2010 rok, kiedy rynek dopalaczy był w największym rozkwicie (24). Sklepy z dopalaczami zamknięto dopiero w październiku (decyzją Państwowej Inspekcji Sanitarnej), a więc ok. 1–1,5 miesiąca przed realizacją badań iławskich.

Drugie badanie prowadzone było – również na zlecenie KBdsPN – przez Millward Brown SMG/KRC w końcu 2009 roku na reprezentatywnej próbie 1000 Polaków (25). Jego wyniki mówią o używaniu dopalaczy kiedykolwiek w życiu przez ok. 9% badanych z podgrupy wiekowej 15–24 lata. We wszystkich analizowanych wskaźnikach używania substancji psychoaktywnych (ostatnie 30 dni, rok, kiedykolwiek w życiu) dopalacze okazały się najbardziej popularną grupą substancji, wyprzedzając nawet marihuanę. Niestety, autorzy nie prezentują wyników osobno dla 15-latków, co utrudnia porównania.

Powyższe dane sugerują, że skala rozpowszechnienia używania dopalaczy w Iławie była znaczna i możemy traktować to zjawisko jako znaczący czynnik dla eskalacji używania substancji psychoaktywnych przez starszą młodzież gimnazjalną.

Duży, ponad dwukrotny, wzrost rozpowszechnienia używania środków narkotyzujących w starszej grupie mógł być także spowodowany zwiększoną dostępnością takich substancji, jak marihuana. Około 40% starszych uczniów potwierdziło, że znają miejsca, gdzie można kupić marihuanę (np. mieszkanie diler, ulica, park, dyskoteka czy szkoła). Podobnie duża część starszej młodzieży uczestniczyła w spotkaniach towarzyskich, w trakcie których używano środków narkotyzujących.

Dla wyjaśnienia odmiennych trendów wśród młodszych i starszych uczniów istotny może być fakt, że ok. 1/3 populacji uczniów z klas I gimnazjów w okresie szkoły podstawowej, w latach 2009–2010, objęta została intensywnymi, wczesnymi oddziaływaniami profilaktycznymi – dwuletnim programem (Program Domowych Detektywów oraz Fantastyczne Możliwości).

Można także sformułować hipotezę konkurencyjną: uczniowie klas pierwszych byli zbyt młodzi, aby sięgać po dopalacze i ochroniło ich to przed syndromem nasilonego używania także innych substancji psychoaktywnych, który uwidocznił się w starszych klasach.

I jeszcze jedna kwestia wymaga wyjaśnienia. Wyniki badań iławskich tradycyjnie porównywano z wynikami ogólnopolskich badań ESPAD (9) oraz badań mokotowskich (14). Planowane wstępnie na 2009 rok badania w Iławie zrealizowano ostatecznie rok później. Zwiększył się tym samym dystans czasowy do stanowiących odniesienie badań (ESPAD z 2007 roku i badania mokotowskie z 2008 roku). W trakcie dwóch, czy nawet przeszło trzech lat, jakie dzielą terminy prowadzonych badań, sytuacja epidemiologiczna mogła się bardzo zmienić w badanych populacjach. Dlatego nie przeprowadzono zakładanych wstępnie porównań.

W świetle przedstawionych wyników można sformułować kilka szczegółowych wniosków, dotyczących ukierunkowania lokalnych działań profilaktycznych.

- Znaczne rozpowszechnienie częstego używania i nadużywania alkoholu i innych substancji psychoaktywnych wśród starszej młodzieży gimnazjalnej sugeruje

potrzebę wdrożenia w gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych systemu działań interwencyjnych. W tym obszarze można rozwijać, rozpoczęte już w Łławie działania, polegające na przygotowaniu pedagogów szkolnych, pielęgniarek i wychowawców do: rozpoznawania pierwszych symptomów używania przez uczniów środków psychoaktywnych; prowadzenia krótkiej interwencji wobec ucznia eksperymentującego z substancjami psychoaktywnymi; kierowania uczniów i/lub ich rodziców do odpowiednich placówek medycznych lub psychologicznych.

- Istnieje potrzeba dalszego rozwoju i systematycznego prowadzenia wczesnych oddziaływań profilaktycznych. Można objąć dobrymi, skutecznymi programami większość populacji uczniów starszych klas szkoły podstawowej. Nie jest to bardzo trudne zadanie – wystarczy co roku przygotować do realizacji programów dwie grupy wychowawców – zamiast, jak dotychczas, tylko jednej.
- Dużą wagę mogą mieć działania ukierunkowane na ograniczenie młodzieży dostępności alkoholu, papierosów i środków narkotyzujących, w tym dopalaczy. W tym zakresie istotna jest dobra współpraca administracji samorządowej i szkół z policją i strażą miejską, a także kontynuowanie i doskonalenie programów szkoleń dla sprzedawców alkoholu i papierosów.
- Wskazane wydaje się powtórzenie badań łławskich w grudniu 2012 roku. Pierwszy powód to synchronizacja terminów badań łławskich i mokotowskich, które będą realizowane także w 2012 roku, w październiku. Będzie można także odnieść wyniki badań łławskich do wyników ESPAD-u (z czerwca 2011 r.). Drugi powód to możliwość uchwycenia zmian „podłużnych”, uczestnicy ostatniej edycji badań z klas pierwszych byłiby badani jako uczniowie klas trzecich.

PIŚMIENNICTWO

1. Bobrowski K (2003) Badania epidemiologiczne a kierunki rozwoju lokalnej strategii profilaktyki używania substancji psychoaktywnych. Badania łławskie. *Alkoholizm i Narkomania*, 1–2 (16), 39–56.
2. Bobrowski K (2003) Sposoby spędzania wolnego czasu przez młodzież a używanie substancji psychoaktywnych. *Medycyna Wieku Rozwojowego*, t. VII (1) 2, 91–104.
3. Bobrowski K (2007) Zmiany w rozpowszechnieniu używania substancji psychoaktywnych wśród gimnazjalistów w latach 2001–2005. Zagadkowe wyniki w Łławie. *Alkoholizm i Narkomania*, 2 (20), 133–150.
4. Sierosławski J (1997) Używanie narkotyków przez młodzież szkolną. Wyniki ogólnopolskich badań ankietowych. *Serwis Informacyjny Narkomania*, 1 (6), 13–27.
5. Sierosławski J, Zieliński A (2000a) Narkotyki a młodzież. *Serwis Informacyjny Narkomania*, 12 (13), 26–46.
6. Sierosławski J, Zieliński A (2000b) Młodzież i alkohol – wyniki szkolnych badań ESPAD. *Świat Problemów*, 9 (92), 4–7.
7. Sierosławski J (2003) *Używanie alkoholu i narkotyków przez młodzież szkolną. Raport z ogólnopolskich badań ankietowych zrealizowanych w 2003 r. Europejski program badań ankietowych w szkołach ESPAD*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
8. Sierosławski J (2006) *Używanie alkoholu i narkotyków przez młodzież szkolną. Raport z ogólnopolskich badań ankietowych zrealizowanych w 2005 roku*. (<http://www.narkomania.gov.pl>)

9. Sierosławski J (2007) *Używanie alkoholu i narkotyków przez młodzież szkolną. Raport z ogólnopolskich badań ankietowych zrealizowanych w 2007 r. Europejski program badań ankietowych w szkołach ESPAD*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
10. Bobrowski K (2010) Monitorowanie wybranych wskaźników zdrowia psychicznego 15-latków w badaniach mokotowskich. Zmiany pomiędzy 2004 i 2008 rokiem. W: Okulicz-Kozaryn K, Ostaszewski K (red.) *Promocja zdrowia psychicznego. Badania i działania w Polsce. Część druga*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, Instytut Psychiatrii i Neurologii, 145–158.
11. Okulicz-Kozaryn K, Borucka A (2001) Picie alkoholu przez młodzież z mokotowskich szkół średnich w latach 1984–2000. *Alkoholizm i Narkomania*, 2 (14), 245–259.
12. Ostaszewski K (2001) Trendy w używaniu przez młodzież substancji psychoaktywnych. Badania mokotowskie – kontynuacja. *Alkoholizm i Narkomania*, 3 (14), 387–406.
13. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Kocoń K, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A (2005) *Raport techniczny z realizacji projektu badawczego pn: Monitorowanie trendów używania substancji psychoaktywnych oraz wskaźników innych wybranych aspektów zdrowia psychicznego u młodzieży szkolnej*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
14. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Cybulska M, Kocoń K, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A (2009) *Raport techniczny z realizacji projektu badawczego pn: Monitorowanie zachowań ryzykownych młodzieży. Badania mokotowskie*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
15. Wolniewicz-Grzelak B (1985) Badania ankietowe nad spożywaniem alkoholu przez uczniów szkół ponadpodstawowych Mokotowa w 1984 roku i niektóre problemy metodologiczne. *Biuletyn Instytutu Psychoneurologicznego*, 4 (60), 65–85.
16. Wolniewicz-Grzelak B, Ostaszewski K (1987) Rozpowszechnienie używania różnych substancji uzależniających przez uczniów szkół ponadpodstawowych warszawskiej dzielnicy Mokotów. *Zeszyty Problemowe Narkomanii, Zeszyt 2*, Warszawa: Towarzystwo Zapobiegania Narkomanii, 83–87.
17. Wolniewicz-Grzelak B (1990) Zmiany w spożywaniu przez młodzież napojów alkoholowych. Badania mokotowskie z 1984 i 1988 roku. *Alkoholizm i Narkomania*, Zima, 113–132.
18. Wolniewicz-Grzelak B (1995) Badanie picia napojów alkoholowych przez młodzież arkuszem „Piwo–Wino–Wódka”. *Alkoholizm i Narkomania*, 2 (19), 117–127.
19. Woynarowska B, Mazur J (2007) Zmiany w używaniu substancji psychoaktywnych przez młodzież w wieku 11–15 lat w Polsce w latach 2002–2006. *Problemy Higieny i Epidemiologii*, 88 (4), 428–436.
20. Bobrowski K, Ostaszewski K, Pisarska A (2007) *Rekomendacje narzędzi do oceny zagrożeń zdrowia psychicznego młodzieży do dalszego stosowania w badaniach mokotowskich oraz w innych badaniach ankietowych młodzieży szkolnej*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
21. Kolbowska A (2009) Konsumpcja substancji psychoaktywnych przez młodzież szkolną. *Serwis Informacyjny Narkomania*, 1 (45), 33–41.
22. Czapiński J (2008) Badania ESPAD – komentarz. *Serwis Informacyjny Narkomania*, 1 (40).
23. Kandel DB (red.) (2002) *Stages and Pathways of Drug Involvement. Examining the Gateway Hypothesis*. New York: Cambridge University Press.
24. Zakrzewski T (2011) „Dopalacze” w Internecie – marketing w służbie sprzedaży „środków zastępczych” w Sieci. *Serwis Informacyjny Narkomania*, 1 (53).
25. Malczewski A, Kidawa M (2010) Używanie substancji psychoaktywnych w populacji generalnej – wyniki badania z 2009 roku. *Serwis Informacyjny Narkomania*, 3 (51), 26–31.

Adres do korespondencji
Krzysztof Bobrowski
Pracownia „Pro-M”
Instytut Psychiatrii i Neurologii,
ul. Sobieskiego 9, 02-957 Warszawa
tel. (022) 4582 887
e-mail: kbob@ipin.edu.pl

Otrzymano: 27.10.2011
Przyjęto do druku: 19.01.2012